

Considerations Regarding the Fire Temples Attributed to Mehr-Narseh in the Southwest of Fars: An Indicator to Identify Dādghāh Fire Temples

Mousavi-Kouhpar, S. M.¹; Zabanavar, A.²;
Ahmadzadeh Khosrowshahi, S.³

Type of Article: Research

Pp: 91-114

Received: 2022/06/12; Accepted: 2022/08/07

 <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.91>

Abstract

Mehr-Narseh is known as one of the most important character of the middle Sassanid era. Based on the written historical sources, the construction of some buildings has been attributed to him, among which the most outstanding ones are five fire-temple monuments built in the southwest of Fars. Although various theories have been put forward regarding the location of the structures, by far, the nature and qualitative value of them are unknown. In this study firstly, the political-religious personality of this Sassanid minister in various ways was investigated, then besides recognizing their religious nature and value via analysis of the sources related to Mehr-Narseh fire temples, the Chahar-Taqis attributed to him was also studied, according to the current theories, so as to reveal some features of the religious architecture of Sassanid era. This is a fundamental or basic research, and the nature and method of which is historical and descriptive-analytical. The data is also collected from library and fieldwork. Based on the results of this study, it seems that the fire temples built by Mehr-Narseh included two separate types and four fire temples attributed to him located in Abruwān area were related to family fire meant “Dādghāh”. According to the field studies and similarity, the previous theories can be criticized and a new group of religious temple of Sasanian period in Farashband can be introduced that contains one or several fire temples, which are attributed to Mehr-Narseh. It seems that these kinds of fire temples have a complex plan with additional architectural and probably had a number of attendants to do the work related to the fire temple. Overall, this research can provide a correct understanding of the fire temples of “Dādghāh” Fire during the Sassanid period. This also provides a new grouping manner for such these temples and can be known as a pattern for reviewing of usage and religious value of other similar Chahar-Taqis.

Keywords: Mehr-Narseh, Fire Temple, Chahar-Taqi, Sassanid Era, Dādghāh Fire, Farashband.

1. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: m_mousavi@modares.ac.ir

2. PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Department of Science and Research, Tehran, Iran.

3. PhD student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Citations: Mousavi Kouhpar, S. M.; Zabanavar, A. & Ahmadzadeh Khosrowshahi, S., (2022). “Considerations Regarding the Fire Temples Attributed to Mehr-Narseh in the Southwest of Fars: An Indicator to Identify Dādghāh Fire Temples”. *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (21): 91-114 (<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.91>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-758-en.html>

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH).
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons.

Introduction

One of the important points mentioned in the historical resources is the information regarding the personality of Mehr-Narseh, as one of the significant figures of the middle Sassanid period, who built several fire temples and made other services in several other fire temples, which has been attributed to him by the order of the Sassanid emperors. Discovering the fire temples constructed under the order of Mehr-Narseh has been one of the most interesting study topics related to the religious architectures of the Sassanid period during the last century. There are different theories regarding the probable location of the fire temples attributed to Mehr-Narseh, which mainly include the region between the current Kazerun, Farashband, Dehram, and Firouzabad. This article attempts to study the fire temples attributed to Mehr-Narseh from a different perspective. In the first step, we study and explore Mehr-Narseh character to determine his political position in the middle of the Sassanid period and have an idea of his religious position in the system. The second step is to survey the nature and characters of the fire temples attributed to him from in terms of the quality value and their positions, to have a final analysis of their architectural complexities. The main question of this study is the religious quality of the fire temples attributed to Mehr-Narseh and what kind of fire was kept in the fire temples attributed to him? Also, based on the fires kept in these fire temples, what is the level of architectural complexity of the mentioned structures? The proposed hypothesis for this question is that it is possible that the four fire temples of Mehr-Narseh were containing the fire of “Dādgāh” and the fire temple of Jereh contained the fire of Ādarān. It is also assumed that the Dādgāh fore temples of Mehr-Narseh had additional spaces in the form of small architectural complexes. Based on the purpose of the study, this is basic research and from the perspective of nature and methodology, the study is conducted via the historical and descriptive-analytical method. The data collection method was library study and fieldwork. Initially, the political and religious figure of Mehr-Narseh was analyzed and studied, with the help of the written sources related to him or the fire temples attributed to him, to reach understanding about the nature of his fire temples through a comparison between his character and the characteristics of the fire temples attributed to him. The next step was the archeological surveys in the fieldwork alongside the library researches and evaluating the archeological documents and reports about the proposed Chahar-Taqs for the location of the fire temples attributed to Mehr-Narseh, from an architectural perspective to finally reach a suitable point of view about the architectural and religious quality of the fire temples attributed to Mehr-Narseh.

Discussion

According to Pahlavi and Islamic sources, Mehr-Narseh, the minister of the Middle Sassanid period, has attained his highest religious official during the reign of Bahram V, as the honored titles of the servant of the two fire temples, since in the “Matigan-i Hazar Datiṣtan” there is no mention of him being resented by Bahram V. During the

reign of Yazdgerd II and Pirouz, he and his wife were sentenced to be the “Ādurwaxših” or tending the fire of the temple fire, due to a sin that some researchers associated with Zurvanism. The religious dedication of Mehr-Narseh resulted in the construction of several public buildings in the provinces of Ardashir-Khwarrah and Shapur –Khwarrah and also four religious temples on his ancestral lands for himself and his three sons, which were run by his heirs until the first centuries of Islamic period; these fire temples were shires dedicated to the “Atash-e Dadgah”. Based on the archeological findings and the presented theories, the remains of the three Chahar-Taq of “Malik”, “Tall-i Djangi”, and “Khurma yak” can be identical with one of the four fire temples belonging to Mehr-Narseh, as well as to match the information provided in written historical sources. Meanwhile, the site of “Pir-e Jeyran” may also be considered as the fourth fire temple of Mehr-Narseh in Abruwān. Based on the comparison studies of the archaeological evidence and the written sources, it can be concluded that during the Sassanid period, the shrines associated with the fire Dādḡāh, could be very magnificent according to the financial conditions and social status of its founder and have donations such as gardens and farmland, and their revenues were spent for the happiness of the soul of the founder. Such fire temples were also run by a person named “Sallar” or the guardian who was chosen by the founder of the fire temple, and this responsibility was transferable to their heirs. The existence of such a title could indicate that other people also served in these private fire temples, and therefore this category of family fire temples, like the fire temples associated with the “Behrām” and “Ādarān” fires, could have hierarchical complexities in terms of the number of servers.

Conclusion

Based on the results of this study, it seems that the fire temples built by Mehr-Narseh included two separate types and four fire temples attributed to him located in Abruwān area were related to family fire meant “Dādḡāh”. According to the field studies and similarity, the previous theories can be criticized and a new group of religious temple of Sasanian period in Farashband can be introduced that contains one or several fire temples, which are attributed to Mehr-Narseh. It seems that these kinds of fire temples have a complex plan with additional architectural and probably had a number of attendants to do the work related to the fire temple. Overall, this research can provide a correct understanding of the fire temples of “Dādḡāh” Fire during the Sassanid period. This also provides a new grouping manner for such these temples and can be known as a pattern for reviewing of usage and religious value of other similar Chahar-Taqis. Before this, no specific structure for the fire temples related to the fire of “Dādḡāh” in the Sassanid period, had been introduced, and the only available evidence was about the findings in “Tull-i Sifidak” which has a cruciform architectural space beside the residential context, as a sacred place for the fire. Based on conducted analyses of this study, it is possible to categorize the different types of religious architectural structures

dedicated to the fire of “Dādgāh” into two groups: The first type was the buildings that include a cruciferous space attached to their residential section, that might have simpler procedures and endowments. The second type was complexes including Chahar-Taq and interconnected architectural spaces, which were probably built in the endowed properties of the fire temple, including gardens and agricultural lands, and belonged to people with high social ranks in the Sassanid society, such as Mehr-Narseh fire temples.

ملاحظات در رابطه با آتشکده‌های منتسب به مهرنرسه در جنوب غربی فارس: شاخصی به منظور شناخت نیایشگاه‌های آتش دادگاه

سید مهدی موسوی کوهپر^I؛ علیرضا زبان‌آور^{II}؛ سولماز احمدزاده خسروشاهی^{III}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۹۱-۱۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۶

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.91>

چکیده

مهرنرسه به عنوان یکی از مهم‌ترین شخصیت‌های دوره میانی ساسانی به شمار می‌رود. در منابع مکتوب تاریخی، ساخت برخی از بناهای دوره ساسانی به وی منتسب گشته که مهم‌ترین آن‌ها پنج آتشکده‌ای است که در جنوب غربی فارس بنا شده است؛ با وجود آن که تا به حال نظریات گوناگونی در رابطه با مکان‌یابی این آتشکده‌ها ارائه شده، اما هیچ پژوهشی در مورد ماهیت و ارزش کیفی این بناها صورت نگرفته است. در این پژوهش سعی شده تا در ابتدا شخصیت سیاسی-مذهبی این وزیر ساسانی از جهات گوناگون مورد کنکاش قرار گرفته و سپس با تحلیل منابع مرتبط با آتشکده‌های مهرنرسه، ضمن شناخت ماهیت و ارزش مذهبی آن‌ها، چهارطاقی‌های منتسب به وی براساس نظریات ارائه شده، مورد مطالعه قرار گرفته تا برخی از ویژگی‌های معماری مذهبی ساسانی آشکار گردد. مهم‌ترین پرسش این پژوهش، رده مذهبی آتشکده‌های منتسب به مهرنرسه است و این که چه رده‌ای از آتش‌های مقدس در آتشکده‌های منتسب به وی نگه‌داری می‌شده است؟ این پژوهش براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و از منظر ماهیت و روش تحقیق به صورت تاریخی و توصیفی-تحلیلی است. همچنین روش گردآوری داده‌ها در آن به صورت کتابخانه‌ای-میدانی است. براساس نتایج حاصل از این تحقیق به نظر می‌رسد که آتشکده‌های برپاشده توسط مهرنرسه از دو گونه مجزا و چهار آتشکده منتسب به وی در ناحیه ابروان با آتش خانوادگی، یعنی «دادگاه» در ارتباط بوده است. بر طبق مطالعات میدانی و شباهت‌سنجی می‌توان نظریات ارائه شده را نقد نموده و گروه جدیدی از چهارطاقی‌های مذهبی ساسانی در فراش‌بند فارس را به عنوان دربرگیرنده یک یا چند آتشکده منتسب به مهرنرسه معرفی نمود. به نظر می‌رسد که این نوع از آتشکده‌ها دارای نقشه پیچیده و فضاهای معماری الحاقی بوده است؛ همچنین احتمالاً این نوع از بناها دارای تعدادی خدمه جهت انجام امورات مربوط به آتشکده بوده‌اند.

کلیدواژگان: مهرنرسه، آتشکده، چهارطاقی، دوره ساسانی، آتش دادگاه، فراش‌بند.

I. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: m_mousavi@modares.ac.ir

II. دکترای باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

III. دانشجوی دکترای باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License
به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
بر این که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

ارجاع به مقاله: موسوی کوهپر، سید مهدی؛ زبان‌آور، علیرضا؛ احمدزاده خسروشاهی، سولماز، (۱۴۰۱). «ملاحظات در رابطه با آتشکده‌های منتسب به مهرنرسه در جنوب غربی فارس: شاخصی به منظور شناخت نیایشگاه‌های آتش دادگاه». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۱): ۹۱-۱۱۴. (<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.91>)

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-758-fa.html>

مقدمه

معماری مذهبی دوره ساسانی با وجود کاوش‌های فراوان و تحقیقات گوناگون طی نیمه دوم سده بیستم میلادی و حتی دوران معاصر، همچنان دارای ابهامات بسیاری بوده و امروزه درباره چگونگی بسیاری از ابهامات و پرسش‌ها نمی‌توان پاسخ مناسب و کاملی ارائه نمود. تا به امروز تنها فضای معماری مذهبی دوره ساسانی که ماهیت کلی آن مشخص شده مجموعه تخت سلیمان است که در مورد کاربری فضاهای معماری گوناگون آن همچنان ابهامات فراوانی وجود دارد. به جز مجموعه تخت سلیمان سایر محوطه‌های مذهبی ساسانی با وجود کاوش‌های فراوان همچنان با ابهاماتی از نظر کاربری مذهبی و ارزش مذهبی روبه‌رو هستند. یکی از موارد ذکر شده در منابع مکتوب تاریخی، اطلاعاتی درباره شخصیت «مهرنرسه» یکی از مهم‌ترین اشخاص دوره میانی ساسانی است که ساخت چند آتشکده و خدمت در چند آتشکده دیگر به فرمان شاهنشاهان ساسانی به وی منتسب گشته است. در یک قرن گذشته و در مقاطع گوناگون مکان‌یابی آتشکده‌هایی که توسط مهرنرسه ساخته شده‌اند یکی از جذاب‌ترین موضوعات مطالعاتی مرتبط با معماری مذهبی دوره ساسانی بوده است. تاکنون نظریات گوناگونی پیرامون مکان‌های احتمالی آتشکده‌های منتسب به مهرنرسه مطرح گردیده که عمدتاً بازه مکانی بین کازرون، فراشبند، دهرم و فیروزآباد امروزی را شامل می‌شود. در این نوشتار سعی گردیده تا از منظری دیگر آتشکده‌های منتسب به مهرنرسه مورد بررسی و مطالعه قرار گیرند. بدین ترتیب که در مرحله نخست ابتدا شخصیت مهرنرسه مورد کنکاش قرار می‌گیرد تا مشخص شود او دقیقاً دارای چه نوع مقام سیاسی در میانه دوره ساسانی بوده و مقام مذهبی وی در چه سطحی تخمین زده می‌شود؛ سپس سعی شده تا ماهیت آتشکده‌هایی که به وی منتسب شده از منظر سطح و ارزش کیفی مورد بررسی قرار گیرند تا در نهایت پیچیدگی‌های معماری آن‌ها تحلیل گردد.

پرسش‌های پژوهش: مهم‌ترین پرسش این پژوهش کیفیت مذهبی آتشکده‌های منتسب به مهرنرسه است و این که چه نوع آتشی در آتشکده‌های منتسب به وی نگه‌داری می‌شده است؟ همچنین براساس آتش‌های نگه‌داری شده در این آتشکده‌ها، سازه‌های مذکور در چه سطحی از پیچیدگی‌های معماری قرار داشته است؟ فرضیه‌ای که برای این پرسش می‌توان ارائه داد به این صورت است که احتمالاً آتشکده‌های چهارگانه مهرنرسه دارای آتش‌دادگاه و آتشکده جره دارای آتش‌آدران بوده است، همچنین می‌توان متصور بود که آتشکده‌های دادگاه مهرنرسه دارای فضاهای الحاقی و به صورت مجموعه‌های کوچک بوده‌اند.

روش پژوهش: این پژوهش براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و از منظر ماهیت و روش پژوهش به صورت تاریخی و توصیفی-تحلیلی است. همچنین روش گردآوری داده‌ها در آن کتابخانه‌ای-میدانی بوده و به این شکل است که در ابتدا و به صورت کتابخانه‌ای با مطالعه منابع مکتوب مرتبط با مهرنرسه و آتشکده‌های منتسب به وی سعی شده تا شخصیت سیاسی و مذهبی وی مورد تحلیل قرار گرفته تا ماهیت آتشکده‌های او از مقایسه شخصیت وی و اشارات منابع مکتوب به آتشکده‌های مهرنرسه و موارد مشابه شناخته شود و سپس به صورت میدانی با بررسی‌های باستان‌شناختی و مطالعه معماری بناهای مورد نظر و در کنار آن به شکل کتابخانه‌ای با مرور اسناد و گزارش‌های باستان‌شناختی، چهارطاقی‌های پیشنهادی برای مکان نیایشگاه‌های منتسب به مهرنرسه از منظر معماری مورد مطالعه و سنجش قرار گرفته تا در نهایت بتوان به چشم‌انداز مناسبی از کیفیت معماری-مذهبی آتشکده‌های منتسب به مهرنرسه دست یافت.

پیشینه پژوهشی

نخستین بار «هرتسفلد» در رابطه با آتشکده‌های مهرنرسه اظهار نظر نمود. وی از نوشته‌های

«طبری» این‌گونه برداشت کرده که چهار دهی که مهرنرسه برپا ساخته در روستای جره و در ناحیه شاپور بوده است (Herzfeld, 1935: 92)؛ همچنین وی با وجود آنکه از دو چهارطاقی بزرگ و دو چهارطاقی کوچک در جره خبر می‌دهد، نامی از آن‌ها نمی‌برد و براساس طرح و نقشه ارائه شده توسط وی می‌توان دریافت که تصاویر ۱۲ و ۱۳ ارائه شده در کتاب وی متعلق به بنای چهارطاقی تل‌جنگی در پنج کیلومتری جنوب شرقی شهرستان فراشبند است (Herzfeld, 1935: 91-92). «گذار» دومین نفری است که نظریاتی را در مورد آتشکده‌های مهرنرسه ارائه می‌دهد. او ابروان را در نزدیکی جره دانسته و چهارطاقی‌های جره (بالاده)، تون سبز، کازرون (پل آبگینه) و فراشبند (ملک) را به عنوان آتشکده‌های چهارگانه مهرنرسه معرفی می‌نماید (گذار، ۱۳۸۷: ۱۵۸-۱۵۷). وی ضمن مقایسه این بناها با معماری بنای معروف به کاخ سروستان به نقد نظریه هرتسفلد در مورد بنای تل‌جنگی پرداخته و کاربری آن را براساس شیوه طاق‌زنی در راهروی پیرامونی چهارطاقی و احداث گنبد، به عنوان کلیسا بیان می‌کند (همان: ۱۶۱-۱۶۰). شناسایی مجموعه‌ها و چهارطاقی‌های ساسانی در ناحیه فراشبند توسط «واندنبرگ» در دهه‌های پنجاه و شصت قرن بیستم میلادی باعث گردید تا دیدگاه گذار و هرتسفلد مبنی بر وجود آتشکده‌های مهرنرسه در جره با چالش روبه‌رو گردد. واندنبرگ پنج چهارطاقی ملک، تل‌جنگی، نقاره‌خانه، خرمایک و فراشبند ۳ (برچشمه) را در دشت فراشبند مورد شناسایی قرارداد (Vanden Berghe, 1961: 181-187). وی با هم‌سان دانستن دشت بارین و جلگه جنوب فراشبند با ذکر دلایلی همچون نزدیکی فواصل چهارطاقی‌ها به یک‌دیگر، وجود ناحیه «محال اربعه» در جنوب غربی فیروزآباد که جلگه فراشبند را نیز دربر می‌گیرد، شواهدی از وجود باغات درگذشته و اسامی چهارطاقی‌ها مانند خرمایک که شاید بتواند برگزیده این محل دلالت داشته باشد و در نهایت شباهت ساختار معماری و فن ساخت در چهارطاقی‌های پنج‌گانه فراشبند، ضمن رد نظریات گذار و هرتسفلد، مکان آتشکده‌های پنج‌گانه مهرنرسه را در جنوب شرقی فراشبند امروزی بیان نمود (Ibid: 190-191). «شپیمان» نیز در کتاب آتشکده‌های ایران ضمن پرداختن به نظریات گوناگون درباره مکان‌یابی ناحیه ابروان از نتیجه‌گیری قطعی در رابطه با مکان این ناحیه خودداری می‌کند (Schippmann, 1971: 123-126). در میان پژوهشگران ایرانی، «مصطفوی» ضمن بیان نظرات هرتسفلد، گذار و واندنبرگ (مصطفوی، ۱۳۸۲: ۱۱۶-۱۱۱؛ ۱۲۰-۱۱۹؛ ۴۸۹-۴۸۶) نظریه واندنبرگ را صحیح‌تر و کامل‌تر ذکر می‌کند (همان: ۲۵۹-۲۵۴)، در آخرین پژوهش صورت گرفته تا به امروز «عباس نامجو» با ارائه فهرستی از چهارطاقی‌های شناخته شده در مسیر بیشاپور به گور و تشخیص درست قرارگیری دشت بارین در اردشیرخوره و تمایز آن از جره که در کوره شاپور قرار داشته، چهار مجموعه تل‌جنگی، نقاره‌خانه، کنارسیاه و رهنی را به عنوان آتشکده‌های چهارگانه‌ی مهرنرسه معرفی نموده است^۱ (نامجو، ۱۳۹۲: ۱۱۴-۱۱۰).

آتشکده‌های مهرنرسه بر طبق منابع مکتوب تاریخی

مهم‌ترین منابع مرتبط با شخصیت مذهبی مهرنرسه و آتشکده‌های منتسب به او به دودسته منابع پهلوی و اسلامی مربوط است، اما در عین حال برخی منابع دیگر مانند منابع ارمنی و رومی نیز اطلاعات اندکی از شخصیت سیاسی-مذهبی او ارائه می‌دهند. در میان منابع پهلوی، کتیبه مهرنرسه در فیروزآباد (Henning, 1954: 101) و دو گل مهر (Gyselen, 2008: 8) از آثار هم‌عصر این وزیر ساسانی به شمار می‌روند که در هر دو آن‌ها از مهرنرسه با عنوان «وزرگ فرمذار» یاد شده است؛ اما مهم‌ترین منبع پهلوی که مستقیماً به مهرنرسه پرداخته، مجموعه حقوقی مادبان هزار دادستان^۲ است که احتمالاً زمان تألیف اولیه آن در زمان «خسرو دوم» است (تفضلی، ۱۳۸۶: ۲۸۶) و از منابع متأخر درباره مهرنرسه به شمار می‌رود. این رساله حقوقی در سه بخش به مهرنرسه اشاره دارد: «و همچنین گفته شده که مهرنرسه وزرگ فرمذار در رابطه با دو آتشکده گفت که من مردی را به سالاری

یکی از آتشکده‌ها و مرد دیگری را به سالاری آتشکده دیگر منصوب نمودم» (Perikhanian, 1997: 312). «همچنین گفته شده که هنگامی که بهرام، شاهنشاه فقید پسر یزدگرد، مهرنسه وزرگ‌فرمذار را به بندگی آتش اردیبهشت و آتش افزون-اردشیر واگذار کرد، براساس این واگذاری، مهرنسه چندسال در آتشکده نگه داشته شد و سپس به فرمان یزدگرد شاهنشاه فرزند بهرام و به سبب مجرمیت به استان باز پس داده شد و چند سال در استان نگه داشته شد و سرانجام پیروز شاهنشاه با مشورت مرد-بود که موبدان موبد بود و دیگر دستوران که آنجا آمده بودند، مهرنسه را نه به بندگی همان آتش بلکه برای بندگی به آتش هرمزد-پیروز واگذار کرد.» (Ibid: 318). «علاوه بر آن مهرنسه و زن و برده وی، همگی جهت «آذروختی» و بندگی به عنوان پرستار به آتشکده واگذار شدند، با وجود این که موردی از مجرمیت زن و برده مشاهده نشد؛ با این حال هم زن و برده به استان گسیل شدند» (Ibid: 320).

در میان منابع اسلامی مرتبط با مهرنسه گزارش طبری^۲ از سایرین کامل تر بوده و سایر مورخین نیز نکات محدودی را در مورد مهرنسه ذکر کرده‌اند که در گزارش طبری موجود نیست. نخستین اشاره طبری در مورد مهرنسه در عهد «یزدگرد یکم» بوده که در زمان این شاهنشاه ساسانی مهرنسه به وزارت رسیده و عنوان «هزاربنده» را داشته‌است (طبری، ۱۳۶۲: ۶۰۸-؛ Nöldeke, 1881-2: 848-849)؛ سپس وی اشاره دارد که پس از نبرد «بهرام پنجم» در شرق و بازگشت او به تیسفون، مهرنسه مجدداً به وزارت رسیده و این بار صاحب عنوان «وزرگ‌فرمذار» شده است (طبری، ۱۳۶۲: ۶۲۳-۶۲۴؛ Nöldeke, 1881-2: 866). همچنین در این دوره، مهرنسه نخستین سفر خود به روم جهت مذاکرات میان دو امپراتوری را انجام داده است (Nöldeke, 1881-2: 868). طبری در ذکر وقایع عهد «بهرام پنجم»، شرح حالی از پیشینه و فرزندان مهرنسه ارائه می‌دهد: «بهرام همواره مهرنسی را گرامی داشت و باشد که اسم وی را کوتاه کنند و نرسی گویند و گاهی نیز مهرنسه گویند، و او مهرنسی پسر برازه پسر فرخزاد پسر خورهباد پسر سیسفاذ پسر سیسنابروه پسر کی اشک پسر دارا پسر دارا پسر بهمن پسر اسفندیار پسر بشتاسب (گشتاسب) بود. و همه ملوک پاریسیان مهرنسی را عزیز داشتند و این به سبب حسن رفتار و اصابت رأی و مردم‌داری وی بود. مهرنسی را پسران بود که نشان پدر داشتند و برای شاهان کارها کردند که به مرتبت وی نزدیک شدند و سه تن از آن‌ها برجسته بودند، یکی «زراونداد»^۴ بود که مهرنسی وی را به آموختن دین و فقه واداشت و توفیق بزرگ یافت و بهرام گور وی را هیربدان هیربد کرد که مقامی همانند موبدان موبد بود و دیگری «ماجشنس» (ماه‌گشنسپ) نام داشت و به روزگار بهرام گور پیوسته دیوان خراج را به دست داشت و عنوان وی «واستریوشان‌سالار» بود و نام سومی «کارد» (کاردار) بود و سالار بزرگ سپاه بود و عنوان «ارتشتاران‌سالار» داشت و این مرتبتی بالای اسپهبد بود و همانند اربکبذ بود. عنوان مهرنسی «بزرگ‌فرمذار» بود، یعنی وزیر وزیران و رئیس‌الرؤسا. گویند مهرنسی از دهکده «ابروان» از رستاق «دشت بارین» از کوره «اردشیرخه» بود و در آنجا و هم در جره که از کوره شاپور بود و به دشت بارین پیوسته بود بناهای بلند ساخت، از جمله آتشکده‌ای بود که چنان‌که گویند تاکنون پیاست و آتش آن بجاست و آن را «مهرنسیان» گویند. و هم او به نزدیک ابروان چهار دهکده گرفت و در هر کدام آتشکده‌ای بساخت و یکی را برای خویش کرد و «فراز مرا آور خدایان» نامید که معنی آن «نزد من آی، ای یزدان» و در جهت تکریم آتش باشد و دیگری را برای زراونداد ساخت و «زراوندادان» نامید و دیگری را به کارد داد «کاردادان» نامید و دیگر را به ماجشنس داد و «ماجشنس‌فان» نامید. و هم در آن ناحیه سه باغ گرفت و در هر باغ دوازده هزار نخل کشت و در یک باغ دوازده هزار زیتون کشت و در یک باغ دوازده هزار سرو کشت و این دهکده‌ها و باغ‌ها و آتشکده‌ها تاکنون به دست اعقاب اوست و چنان‌که گویند به بهترین صورت به جاست» (Ibid: 868-871).

آخرین اشاره طبری به مهرنسه مربوط به دوره سلطنت «یزدگرد دوم» است که مجدداً مهرنسه

برای پیگیری قراردادی که در عهد بهرام با رومیان بسته بود رهسپار روم گردید و با نتایج مثبت به ایران بازگشته است (طبری، ۱۳۶۲: ۶۲۸؛ Nöldeke, 1881-2: 871). «بلعمی» در ترجمه خود از تاریخ طبری علاوه بر ذکر غالب موارد گفته شده در گزارش طبری، نکات تازه‌ای را نیز درباره مهرنسه ذکر می‌نماید که می‌تواند نشانگر دسترسی بلعمی به منابعی به جز منبع مورد نظر طبری باشد: «و بهرام اندر مملکت بنشست و همه مملکت او را صافی شده بود، و خراج بر ملک روم و ترک و هند و سند برنهاد. و مهرنسی دستوری خواست و گفت: پیر شدم و سال بسیار برآمد. اکنون به عبادت مشغول باشم و کار آن جهانی کنم؛ و پسران خویش را پیش بهرام به پای کرد. بهرام او را دستوری داد تا به شهر خویش باز شد، و نام آن شهر اردشیرخوره بود، و آنجا بنشست و عبادت همی کرد؛ و چهار دیه را بنا کرد و اندر هر دهی آتشکده‌ای کرد: یکی مر خویشتن را و سدیگر مر پسران را. و به هر دهی باغی بزرگ بنا کرد و به هر باغی در هزار بن درخت سرو بنشانند، و هزار بن زیتون و هزار بن درخت خرما، و هر باغی را بر آتشخانه‌ای وقف کرد و عبادت همی کرد.» «چون یزدجرد بن بهرام بنشست و تاج بر سر نهاد و خلق را بار داد و مردمان بروی ثنا کردند، ایشان را جواب نیکو داد و بگفت که از من مردی‌ها نبینید چنان که از پدرم، و لیکن به تدبیر و رأی این مملکت بدارم و مذهب و سیرت نیکو دارم، و داد بگسترد و آبادانی کرد اندر جهان. و آن ملکان همه خراج به وی دادندی همچنان که به پدرش؛ و آن مهرنسی که وزیر پدرش بود و از آن جدش، او را بازآورد از عبادت و او را وزیر کرد، و کارش به تدبیر او راست شد» (بلعمی، ۱۳۷۸: ۶۵۶-۶۵۴).

بحث

مهم‌ترین پرسش این پژوهش کیفیت مذهبی آتشکده‌های مهرنسه است و این که این کیفیت مذهبی چه میزان از پیچیدگی‌های معماری را شامل می‌گردد. اطلاعاتی حاصل از منابع مکتوب را در جهت رسیدن به پاسخ پرسش‌های پژوهش می‌توان به سه مرحله تقسیم نمود که به ترتیب شامل: الف) پیشینه خانوادگی و قدرت مذهبی مهرنسه، ب) کیفیت آتشکده‌های برپاشده توسط او، ج) تحلیل شواهد باستان‌شناختی است.

الف) پیشینه خانوادگی و قدرت مذهبی مهرنسه: در مورد پیشینه خانوادگی مهرنسه، تنها منبع موجود گزارشات مورخین مسلمان است که در آن با رساندن نسب وی به «کی اشک» و «دارا» عملاً وی را به شاهان اشکانی پیوند داده‌اند (شاپورشه‌بازی، ۱۳۸۹: ۴۵۳؛ Daryaei, 2012). در این صورت می‌توان مهرنسه را با توجه به طبقه بندی دوره ساسانی، در طبقه شاهان و جنگاوران قرارداد. دین شخصی مهرنسه با اتهامات فراوانی برخوردار است. «ویکاندر» (Wikander, 1946: 177) و «زهر» (زهر، ۱۳۸۷: ۷۷-۸۵) ترویج دهنده نظریه زروان‌گرایی مهرنسه بوده و افرادی مانند «بویس» (Boyce, 1979: 122) هم از آن‌ها پیروی کرده‌اند. مهم‌ترین پایه‌های این نظریه را نیز می‌توان براساس مواردی همچون نام «زروان‌داد» فرزند مهرنسه، اشاره طبری به کاشت تعداد ۱۲۰۰۰ درخت و گناهکار شناختن مهرنسه در MHD دانست. همچنین موارد دیگری مانند «دین فاسد» نامیدن زرتشتی‌گری عهد یزدگرد دوم توسط ارامنه و تفسیر آن به نفع زروان‌گرایی (Russell, 1987: 136) و همچنین اشاره ترجمه پهلوی وندی‌داد به شخصی به نام «زروان‌داد» (Sanjana, 1895: 64) از دلایل دیگر زروان‌گرا نامیدن مهرنسه است. «شاپورشه‌بازی» با ذکر دلایلی منطقی سعی کرده این فرضیه را رد نماید (شاپورشه‌بازی، ۱۳۸۹: ۴۵۳ و ۴۵۶).^۵ براساس اشارات منابع پهلوی و اسلامی، مهرنسه دارای عنوان «وزرگ‌فرمذار» بوده که طبری معنای آن را «وزیرالوزرا و رئیس‌الرؤسا» دانسته است (Nöldeke, 1881-1882: 870). همچنین اشارات منابع ارمنی نیز که با عنوان «هزاریت» یا «وزرگ‌هرمتر» از مهرنسه نام برده‌اند می‌تواند تأکیدی بر وزارت اعظم وی در دوران یزدگرد دوم باشد؛ زیرا عملاً این واژه مترادف «وزرگ‌فرمذار» است (Russell, 1973: 148-149; Chaumont, 1973).

بلعمی ذکر می‌کند که مهرنسه جهت عبادت تقاضای مرخص شدن از دربار بهرام را داده و در دوره یزدگرد دوم از عبادت به دربار باز آمده، لحن به‌کاررفته در MHD، مفهوم مورد غضب واقع شدن این وزیر ساسانی را ارائه می‌دهد. «زهر» این اختلاف را ناشی از منابع مورداستفاده می‌داند. وی معتقد است که منابع مورداستفاده طبری و احتمالاً بلعمی خدای نام‌ها بوده که منعکس‌کننده نظرات نجبا و بزرگان ساسانی هستند؛ درحالی‌که گزارش MHD منعکس‌کننده نظرات بهدینان زرتشتی است (زهر، ۱۳۸۷: ۸۴)، شاپورشهبازی هم گزارش‌های طبری و بلعمی را اشتباه دانسته و ذکر می‌کند که منابع مورد استفاده طبری برگرفته از نوادگان مهرنسه است (شاپورشهبازی، ۱۳۸۹: ۴۵۲). «منصور شکی» با تحلیل برخی واژگان MHD، مانند واژه «استان»، پیشنهاد می‌دهد که منظور این منبع، ازدست رفتن منافع مذهبی مهرنسه با حفظ سمت صدارتش در عهد یزدگرد دوم بوده (Shaki, 1984: 99)؛ همچنین اعطای بندگی دو آتش (آتشکده) به مهرنسه از سوی «بهرام پنجم» را عنوانی افتخاری و در جهت بالا رفتن مقام مهرنسه دانسته است (Ibid: 98). «پریخانیان» برده آتش بودن مهرنسه را شامل داشتن آزادی اجتماعی کامل و تنها بندگی آتش دانسته که صرفاً جهت تبرک و نشانه اخلاص و سرسپردگی در مقابل آتشکده بوده است (Perikhanian, 1983: 640-641). شاپورشهبازی نیز منصوب نمودن زاونداد فرزند مهرنسه به عنوان «هیربدان هیربد» را با وجود عدم پیشینه مذهبی مهرنسه، مرهون لطف بهرام پنجم دانسته (شاپورشهبازی، ۱۳۸۹: ۴۵۴) که با در کنار قرار دادن این موضوع با نظریات شکی و پریخانیان، می‌توان این‌گونه تحلیل نمود که اوج قدرت‌گیری مذهبی مهرنسه و فرزندان وی در دوران بهرام پنجم رقم خورده و این قدرت حداقل تا دوران یزدگرد دوم ادامه داشته است.

«ویکاندر» (Wikander, 1946: 50-51) و «نیوسنر» (Neusner, 1970: 42) اعتقاد دارند که احتمالاً مهرنسه در دوران بهرام پنجم به مقام «موبدان موبد» دست یافته، اما این موضوع را به چند دلیل نمی‌توان پذیرفت؛ نخست آن‌که طبق رسومات آئین زرتشتی، هنگامی یک فرد می‌تواند موبد باشد که نسب و پیشینه خانوادگی وی به روحانیون برسد (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۱۶۰؛ بویس، ۱۳۸۹: ۱۱۸) که این امر درباره مهرنسه امکان‌پذیر نبوده است. درباره فرزند وی زروانداد (یا زروانداد) نیز که به عنوان هیربدان هیربد دست یافته دو موضوع قابل بررسی است؛ نخست آن‌که انتقال از یک طبقه اجتماعی به طبقه دیگر دشوار بوده، اما انتخاب سرپرستی یک طبقه از طبقه‌ای دیگر غیرممکن نبوده؛ چراکه دو فرزند دیگر مهرنسه در طبقات دیگر اجتماعی سمت داشته‌اند (Perikhanian, 1983: 633)، همچنین عنوان «هیربدان هیربد» نخستین بار از همین زمان پدید آمده و نشانه‌ای برای قدمت بیشتر آن در دسترس نیست (شاپورشهبازی، ۱۳۸۹: ۴۵۴). «یعقوبی» در معرفی مناصب دوره ساسانی «هیربد» را سرپرست آتشکده معرفی می‌کند (یعقوبی، ۱۳۷۴: ۲۱۹) و بر همین اساس «کریستن‌سن» رتبه هیربدان هیربد را پایین‌تر از موبدان موبد می‌داند (Christensen, 1944: 519). به نظر می‌رسد که معنای واژه «هیربد»، «استاد» باشد (ویدن‌گرن، ۱۳۷۷: ۳۶۷) و امروزه شخصی که عنوان هیربد دارد از انجام بسیاری از مراسم‌های آئینی در دین زرتشت محروم است (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۱۶۰)؛ از همین رو شاید اشاره طبری به این نکته که «مهرنسه زروانداد را به آموختن دین و فقه واداشت» و این‌که مقام هیربدان هیربد را هم‌تراز موبدان موبد ذکر می‌کند، می‌تواند نشان‌گر این باشد که زروانداد تنها مبانی علوم فقهی را توانسته آموزش ببیند و عملاً دارای عنوانی اداری و ساختگی بوده که در چارچوب روحانیون زرتشتی جایگاهی نداشته و تنها از لطف بهرام پنجم به او رسیده است؛ بنابراین، براساس موارد مطرح شده می‌توان نتیجه گرفت که مهرنسه وزرگ‌فرمذار دوره میانی ساسانی بالاترین مقام مذهبی که توانسته کسب نماید، در دوران بهرام پنجم بوده که به عنوان افتخاری بنده دو آتشکده رسیده؛ زیرا در مادیان هزار دادستان هیچ اشاره به مغضوب قرار

گرفتن او توسط بهرام پنجم نشده و در دوران یزدگرد دوم و پیروز وی به سبب گناهی که برخی از پژوهشگران مرتبط با زروان‌گرایی می‌دانند با همراهی همسر خود به «آذروخشی» یا پرستاری آتش آتشکده محکوم شده است.

ب) ویژگی آتشکده‌های برپاشده توسط مهرنرسه: طبری در گزارش خود به پنج آتشکده اشاره دارد که یک آتشکده در ناحیه جره و چهار آتشکده در ناحیه ابروان قرار داشته است.^۷ در دوره ساسانی سه درجه از آتش‌های مقدس وجود داشته که به ترتیب مقام شامل: آتش‌های بهرام، آدران و دادگاه بوده‌اند. آتش «بهرام» که مهم‌ترین آتش در دوره ساسانی به شمار می‌رفته همواره و به صورت پیوسته روشن بوده و از شانزده آتش گوناگون تهیه می‌شده است (Modi, 1922: 211). مراحل جمع‌آوری، تطهیر، تقدیس و بر تخت‌نشینی این آتش بسیار طولانی بوده و در حدود یک سال به طول می‌انجامد (دابو، ۱۳۵۸: ۱۲). این آتش پس از قرارگیری در مکان خود در زیر گنبد، تنها در دسترس موبدان دارای شرایط خاص بوده و افراد دیگر دسترسی به آن نداشته‌اند (تفضلی، ۱۳۹۸: ۲۶۱)، شاپور یکم در کتیبه کعبه زرتشت به روشن نمودن آتش «بهرام» در نواحی مختلف قلمروی خود اشاره دارد (Sprenghing, 1953: 17).

آتش «آدران» به عنوان دومین نوع آتش مقدس در دوره ساسانی که آتشی محلی و روستایی بوده از چهار آتش خانگی ایجاد می‌شده که شامل آتش طبقات روحانیون، سپاهیان، کشاورزان و صنعتگران است (Modi, 1922: 239). طبق کتاب‌های متأخر زرتشتیان این آتش در شهرها، محله‌ها و روستاهایی که بیش از ۱۰ خانوار زرتشتی سکنه داشته‌اند روشن می‌شده است (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۱۲۲). مراسم این آتش که ساده‌تر از آتش بهرام است در حدود پنج هفته به طول می‌انجامد (دابو، ۱۳۵۸: ۱۳).

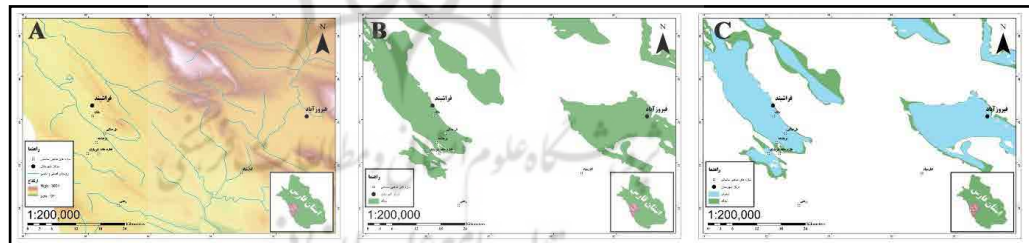
سومین نوع آتش مقدس که در بین آتش‌های سه‌گانه دارای پایین‌ترین رتبه است، آتش «دادگاه» است. این آتش که تنها شامل یک آتش خانگی بوده و توسط روحانی زرتشتی تقدیس می‌شود توسط هر فرد زرتشتی قابل نگه‌داری و خدمت است (Boyce, 1968: 54). آتش «دادگاه» در سه مکان قابل نگه‌داری بوده که شامل آتشکده‌ها، مجاورت دخمه‌ها و خانه‌های اعیانی است (اون‌والا، ۱۹۲۲: ۷۱؛ تفضلی، ۱۳۹۸: ۲۶۱؛ Boyce, 1968: 54). آئین تقدیس این آتش بسیار ساده بوده و فرآیند خاصی جهت تقدیس آن وجود ندارد. تنها وظیفه اصلی مربوط به تقدیس نیایشگاهی است که قرار است آتش به آن سپرده شود. آتشی که برای تقدیس آتشکده در حین مراسم خوانش یسنا و وندیداد مورداستفاده قرار می‌گیرد از نوع آتش مقدس برگرفته از آتش «دادگاه» است (Modi, 1922: 243)؛ همچنین در این نوع از آتشکده‌ها در دوره ساسانی مراسم سوگند و دادگری در اختلافات و مباحثات نیز برگزار می‌شده است (دابو، ۱۳۵۸: ۱۳). این آتش که از آن گاهی با عنوان «دوده» نیز یاد شده (شهمردان، ۱۳۴۶: ۲۰۹)، در ایران باستان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و خانواده‌ها اجازه خاموش شدن آن را نمی‌دادند و امروزه نیز در بسیاری از خانواده‌های زرتشتی یزد و کرمان و همچنین پارسیان هند، سنت حفظ این آتش به منظور اجرای اعمال دینی به چشم می‌خورد (آذرگشسب، ۱۳۵۳: ۱۵؛ تفضلی، ۱۳۹۸: ۲۶۱). آتشکده‌های خصوصی یا خانوادگی می‌توانسته توسط اعضاء خانواده یا موبدی که برای این وظیفه استخدام می‌شده اداره گردد (Boyce, 1968: 55). در متن عربی گزارش طبری از واژه‌های نشان‌دهنده مالکیت در مورد آتشکده‌های ابروان استفاده شده که شاید بتوان این‌گونه استنباط نمود که چهار آتشکده مورد بحث وقف به فرد بوده و جنبه وقف عمومی نداشته و این درحالی‌ست که برای آتشکده‌ای که در جره بنا شده هیچ واژه یا حرف مالکیتی وجود ندارد^۸؛ همچنین طبری در مورد آتشکده‌ها و باغ‌ها اشاره دارد که این بناها و املاک توسط اعقاب مهرنرسه اداره می‌شده و این نکته بیانگر موروثی بودن این دسته از آتشکده‌ها است که از آن دو نکته قابل استنباط است؛ نخست این موضوع است که با توجه به نداشتن پیشینه

مذهبی دودمان مهرنرسه و از طبقه روحانیان نبودن وی، چنان‌چه آتشی به‌جز آتش دادگاه در این آتشکده‌ها نگه‌داری می‌شده، عملاً دودمان مهرنرسه نمی‌توانستند اختیار این آتش را در دست داشته باشد. نکته دوم که می‌تواند این موضوع را اثبات کند اشاره MHD به گناهکار بودن مهرنرسه است. با توجه به اختیارات موبدان درمورد آتشکده‌های بهرام و آدران (Perikhanian, 1997: 295)، چنان‌چه مهرنرسه گناهکار بوده و آتش این آتشکده‌ها از نوع غیر دادگاه بوده، موبدان این اختیار را داشته‌اند تا اقداماتی از قبیل تغییر قیومیت یا حتی ویران کردن آتشکده را انجام دهند (عریان، ۱۳۹۳: ۱۶۳-۱۵۸). برای درک بهتر محدودیت اختیارات موبدان می‌توان کتیبه‌های «کرتیر» را به‌عنوان مثال بیان نمود. کرتیر اشاره به مهر شدن پیمان‌نامه‌های آدران و مغان در دوره شاهنشاهان ساسانی دارد (Sprenghing, 1953: 49-50) که احتمالاً منظور وی آتشکده‌های «بهرام» و «آدران» است (Boyce, 1979: 110). کرتیر هیچ‌گونه اشاره‌ای به آتشکده‌های «دادگاه» نداشته و شاید بتوان این موضوع را از این جهت دانست که تنها آتشکده‌های «بهرام» و «آدران» تحت اختیار کرتیر بوده و آتشکده‌های «دادگاه» که جنبه خصوصی داشته، از حوزه اختیارات طبقه مذهبی جامعه ساسانی خارج بوده است. حال با توجه به گزارش طبری که در سده‌های نخستین پس از شاهنشاهی ساسانی نیز همچنان اداره و قیومیت این آتشکده‌ها با نوادگان مهرنرسه بوده، می‌توان نتیجه گرفت که این آتشکده‌ها تحت مالکیت کامل دودمان مهرنرسه قرار داشته و با توجه به عدم پیشینه روحانیت این خانواده، آتش مورد نگه‌داری نمی‌توانسته از نوع آتش‌های درجه نخست و دوم باشد.

از موارد مشابهی که می‌تواند تا حدود زیادی به درک این مسأله کمک نماید، کتیبه شاپور یکم در کعبه زرتشت است. در این سنگ‌نبشته شاهنشاه ساسانی به برپایی آتش‌هایی (آتشکده) جهت آموزش روان خود و برخی فرزندان و اهدای نذورات به آن‌ها اشاره دارد (Sprenghing, 1953: 17) که می‌توان این عمل را با برپایی آتشکده‌های مهرنرسه مقایسه نمود. شاپور به‌وضوح میان کیفیت مذهبی آتش آتشکده‌هایی که در فتوحات خود برپا کرده و آتشکده‌هایی که برای آموزش روان خود و فرزندان برپا داشته تفاوت قائل شده است؛ زیرا واژه «آتش بهرام» تنها برای فتوحات و سرزمین‌های اصلی آمده (Sprenghing, 1953: 17; Maricq, 1958: 316; Frye, 1984: 372) که با شرایط برپایی آتش بهرام و استفاده از ۱۶ آتش گوناگون هم‌خوانی دارد؛ بنابراین آتش نیایشگاه‌هایی که برای دودمان خود بنا کرده را باید بین نوع دوم و سوم آتش‌ها جست‌وجو نمود. نخستین پرسش قابل طرح، این موضوع است که شاپور آتشکده‌های مورد بحث را به‌مانند بناها و آتشکده‌های عام‌المنفعه و عمومی در راستای استفاده عموم احداث کرده یا صرفاً جهت برگزاری آئین‌های نیایشی برای افراد مورد نظر؟ در این رابطه دو نکته قابل بحث است؛ نخست آن‌که، اگرچه ساخت آتشکده و وقف آن توسط اشخاص در مورد آتش آدران وجود دارد (Modi, 1922: 239)، اما چنان‌چه شاپور در نواحی گوناگون آتشکده‌های بهرام برپا کرده چه لزومی دارد که برای آموزش روان خود و فرزندان آتشکده‌هایی با رتبه «آدران» یا محلی جهت وقف برپا سازد؟ نکته دوم، مبحث آموزش روان و وقف دارایی است که شاپور جهت آن تعیین می‌نماید. در MHD فصلی به یزشن و وقف دارایی‌ها به‌خانه آتشکده جهت شادی روان اختصاص دارد (Perikhanian, 1997: 96-100) که بندهایی از آن را می‌توان به‌صورت دقیق با وقف بیان شده توسط شاپور در کعبه زرتشت (Sprenghing, 1953: 17) تطبیق داد. طبق رسومات زرتشتی، در مراسم‌هایی همچون یزشن (یستنا) و نذیرداد در آتشکده‌ها از آتش «دادگاه» استفاده می‌گردد (Modi, 1922: 243)، بنابراین می‌توان با اطمینان بیان نمود که آتش‌های برپاشده توسط شاپور یکم از نوع آتش «دادگاه» بوده و استنباط پریخانیان از مترادف بودن برپا کردن این آتشکده‌ها با وقف بناهایی همچون پل‌ها و آتشکده‌های عمومی (Perikhanian, 1983: 662) می‌تواند اشتباه باشد. در نمونه‌ای دیگر، MHD

به اسارت فردی به نام «آذرفرنبغ» در جنگ اشاره دارد که بندگان آتشکده آذرفرنبغ وی را با استفاده از دارایی‌های آتشکده خریده و از اسارت دشمنان آزاد کرده‌اند (عریان، ۱۳۹۳: ۳۶۶)، به نظر می‌رسد که نوع مالکیت و وقف این آتشکده را نیز بتوان با آتشکده‌های چهارگانه مهرنسه یکسان دانست؛ زیرا از این عبارت این‌گونه استنباط می‌شود که آذرفرنبغ آتشکده‌ای بنا نموده و موقوفاتی نیز برای آموزش روان خویش وقف این بنا کرده و از همین رو بوده که برای نجات وی از درآمد همان موقوفات استفاده شده و به عبارتی دیگر اختیار موقوفات و آتشکده در دست مالک بوده است. همچنین اگر نظریه شاپورشه‌بازی درباره نام «ابروان» را بپذیریم که از نام اجداد مهرنسه برگرفته شده (شاپورشه‌بازی، ۱۳۸۹: ۴۵۵)، با توجه به گزارش طبری از وضعیت املاک مهرنسه در دشت بارین، می‌توان این‌گونه برداشت نمود که مهرنسه دهکده‌ها را در املاک اجدادی خود احداث نموده و به نوعی این دهکده‌ها به عنوان بخشی از دستگرد وی به شمار می‌رفته و مقایسه آن‌ها با دهکده‌های معمولی نمی‌تواند درست باشد؛ بنابراین می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که چهار آتشکده احداث شده در ابروان کاملاً خصوصی و متعلق به دودمان مهرنسه بوده و آتشکده جره احتمالاً به صورت عمومی و عام‌المنفعه برپا شده است.

ج) تحلیل شواهد باستان‌شناختی: با توجه به نظریات مطرح‌شده در مورد مکان احتمالی ابروان در جنوب غربی فارس (Miri, 1971: 123-126; Schippmann, 1999: 105; Bosworth, 1999: 46-47)، می‌توان مثلث کازرون، فراشبند و فیروزآباد را به عنوان محدوده مکانی ابروان در نظر گرفت؛ بنابراین نظریات واندنبرگ و نامجو در مورد محدوده مکانی ابروان در دشت بارین به واقعیت تاریخی نزدیک‌تر است، اما در مورد مکان‌یابی آتشکده‌های مهرنسه به هر دو نظریه نقدهایی وارد است. در مجموع، این دو نظریه، هفت محوطه کنارسیاه، رهنی، تل جنگی، نقاره‌خانه، خرمایک، ملک و برچشمه را پیشنهاد داده که از این میان دو بنای نقاره‌خانه و تل جنگی مشترک است (تصویر ۱- A؛ جدول ۱).

تصویر ۱- A. نقشه ارتفاعی چهارطاقی‌های پیشنهادی «واندنبرگ» و «نامجو» در جنوب غربی فارس؛ B. موقعیت چهارطاقی‌ها در جلگه‌های جنوب غربی فارس؛ C. موقعیت چهارطاقی‌ها نسبت به آبخوان و جلگه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 1- A) Map of the proposed Chahar-Taquis of Vandenberghe and Namjou in the southwest of Fars, B) The Location of Chahar-Taquis in the southwestern plains of Fars, C) The Location of Chahar-Taquis into the aquifer and plain (Authors).

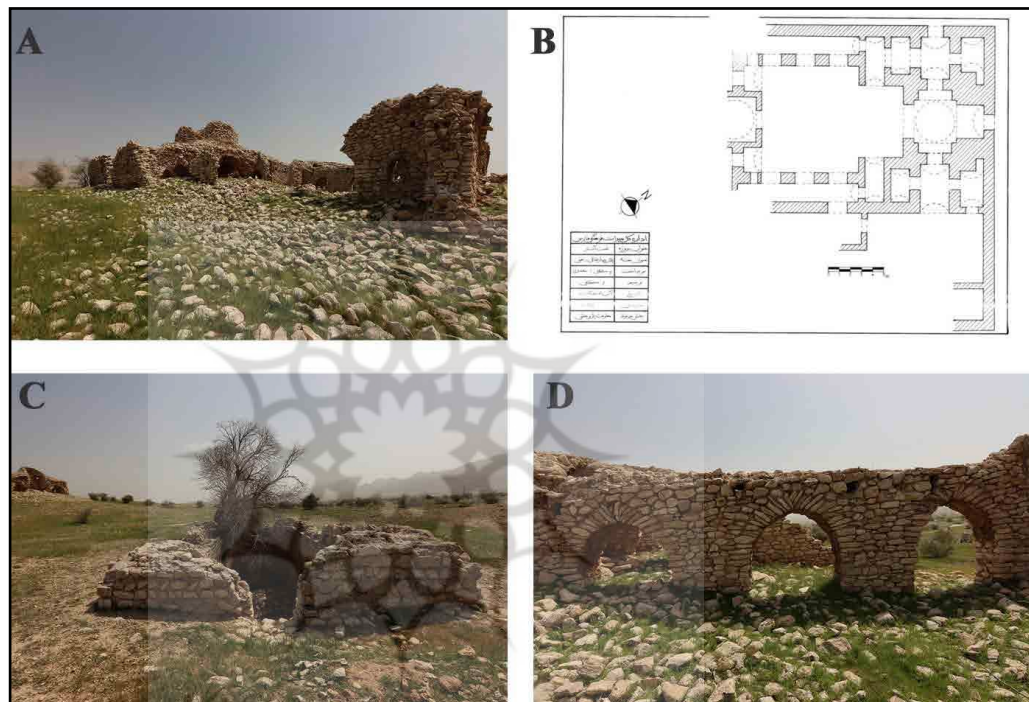
در مورد نظریه نامجو، چند موضوع وجود دارد که موجب می‌شود که دو مورد از چهار بناهای پیشنهادی (کنارسیاه و رهنی) در آن را بتوان رد نمود؛ نخست، فواصل نسبتاً طولانی میان چهارطاقی‌های پیشنهادی بوده که با گزارش طبری درباره نزدیکی این دهکده‌ها به ده ابروان هم‌خوانی ندارد. با وجود آن‌که چهارطاقی‌های نقاره‌خانه و تل جنگی از یک‌دیگر در حدود ۵ کیلومتر فاصله دارند، چهارطاقی نقاره‌خانه به عنوان بنای نزدیک‌تر به چهارطاقی‌های کنارسیاه و رهنی به ترتیب در حدود ۳۱ کیلومتر و ۱۳/۵ کیلومتر از این محوطه‌ها فاصله داشته و چهارطاقی کنارسیاه

جدول ۱. مشخصات و ابعاد چهارطاقی‌های پیشنهادی برای آتشکده‌های مهرنرسه (نگارندگان، ۱۳۹۹)، (ابعاد به متر).

Tab. 1. Specifications of the proposed Chahar-Taqis for Mehrnarseh Fire Temples (Authors), (Dimensions in meters).

فاصله به نزدیک‌ترین چهارطاقی	حیات مرکزی	فضاهای الحاقی	پیرامونی	ارتفاع طاق‌ها	طاق‌های پهنای	ارتفاع جزرها	ابعاد داخلی جزرها	ابعاد جزرها بیرونی	ابعاد داخلی اضلاع	ابعاد بیرونی اضلاع	ابعاد محوطه	نام
تل‌جنگی (۵ کیلومتر)	دارد	-	۲/۱	۴/۲	۴/۲	۵	-	۲/۶	-	۹/۴	-	ملک
برچشمه (۲/۸ کیلومتر)	دارد	دارد	۲/۲	۴/۶	۳/۸	۳/۸	۱/۷	۲/۱	۵/۴	۸/۸	۹۳×۶۱	تل‌جنگی
نقاره‌خانه (۲/۷ کیلومتر)	ندارد	ندارد	-	۴/۳	۶/۳	۶/۳	۱/۷	۲ - ۳/۷	۴/۹	۸ - ۱۰/۳	۱۳×۱۰	برچشمه
خرمایک (۲/۴ کیلومتر)	دارد	دارد	*	۴/۴	۴/۶	۴/۶	۱/۷	۲ - ۴/۵	۵	- ۸/۴ ۱۰/۹	۱۱۳×۶۵	نقاره‌خانه
نقاره‌خانه (۲/۴ کیلومتر)	دارد	-	۲/۱	۴/۵	۶	۶	۱/۷	۲	۵/۱	۸/۵	۴۰×۴۵	خرمایک
رهنی (۲/۸ کیلومتر)	دارد	دارد	۲/۳-۹/۲	۴/۶	۴/۶	۴/۶	۱/۶	۲	۵/۴	۸/۶	۶۵×۶۰	کنارسپاه
نقاره‌خانه (۱/۳ کیلومتر)	دارد	دارد	ندارد	۳/۳	۳/۳	۳/۶	۲/۶	نامشخص	۴/۳	نامشخص	۳۶×۳۰	رهنی

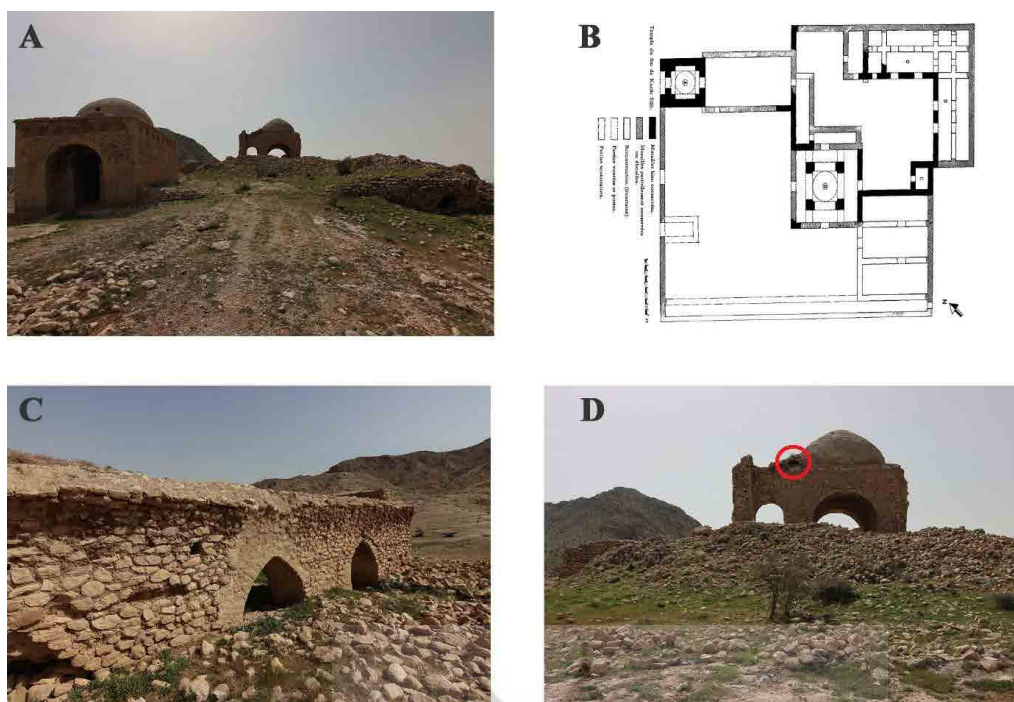
نیز از رهنی در حدود ۲۸ کیلومتر فاصله خط مستقیم دارد (جدول ۱). نکته دوم درباره کاربری مجموعه رهنی و آتشکده بودن آن می‌توان نقدهایی را وارد دانست. «هوف» در رابطه با این بنای خاص، آن را به دوران پساساسانی و با کاربری مقبره یک قدیس محلی که در دوران بعدی هسته یک قبرستان شده مربوط می‌داند (هوف، ۱۳۶۶: ۴۰۱-۴۰۲؛ Huff, 1975: 247); همچنین از منظر نقشه و فن‌شناسی در مجموعه رهنی، فضای چلیپایی گنبددار از نظر شکل جرزها با چهارطاقی‌های مرسوم دوره ساسانی هم‌خوانی ندارد و به همین علت اگر فرض نماییم زمان ساخت بنای رهنی و سایر چهارطاقی‌های فراشبند یکسان بوده، آنگاه مجموعه رهنی با توجه به تفاوت‌های نقشه و شیوه ساخت، می‌تواند دارای کاربری متفاوتی باشد (تصویر ۲).

تصویر ۲- A. نمای عمومی مجموعه رهنی از جهت شمال غربی (نگارندگان); B. نقشه مجموعه (مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی); C. نمای آب‌انبار; D. قوس‌های تیزه‌دار به‌کاررفته در حیاط (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 2- A. General view of the Rohni complex from the northwest (Authors); B. Rohni Complex Plan (CHO); C. view of cistern (Authors); D. Sharp arches used in the yard (Authors).

درمورد مجموعه کنارسیاه نیز فن ساخت گنبد و سامانه تهویه‌ای که برای آن در ضلع شمالی چهارطاقی اصلی مجموعه ایجاد شده (شکل ۳-D)، کاملاً نوآوری داشته و پیش از این در هیچ‌یک از چهارطاقی‌های ساسانی که گنبد آن‌ها پابرجاست دیده نشده است؛ همچنین درمورد کنارسیاه تفاوت ساخت راهروی پیرامونی بوده که در کنارسیاه طاق‌های راهرو دوبره‌دو هم‌ارتفاع هستند و این درحالی‌ست که در تل‌جنگی راهروهای چهارگانه پیرامونی در انتها با یک‌دیگر برخورد داشته و هم‌ارتفاع بوده که این موضوع نشانگر تفاوت فن ساخت و یا عدم هم‌زمانی دو سازه است. ضمن آن‌که برخی از قوس‌های به‌کاررفته در حجره‌های هر دو مجموعه از نوع تیزه‌دار بوده که قدمت این نوع قوس در دوره ساسانی حداکثر به اواخر این دوره رسیده و تاکنون موردی از قوس‌های تیزه‌دار در دوره میانی ساسانی که عهد مهرنرسه را پوشش می‌دهد مشاهده نشده است (تصویر ۲-D و ۳-C).

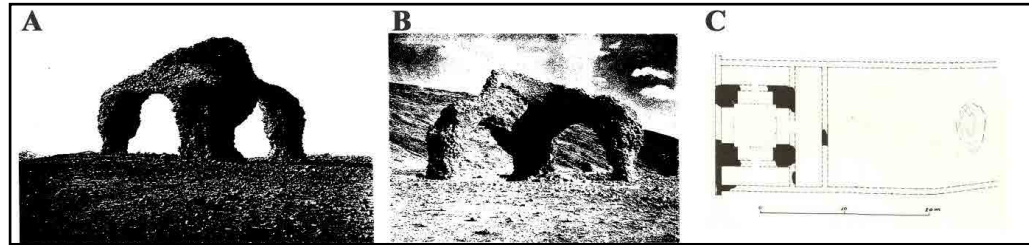
تصویر ۳- A. نمای شمالی مجموعه کنارسياه (نگارندگان)؛ B. نقشه مجموعه (Vanden Berghe, 1961: 176)؛ C. قوس‌های تیزه‌دار ضلع جنوبی محوطه؛ D. کانال تهویه گنبدخانه اصلی (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 3- A. The North view of the Konar-siah complex (Authors), B. Konar-siah complex plan (VandenBerghe, 1961: 176), C. Sharp arches in the southern part of the complex, D. Ventilation duct of the main dome-house (Authors).

در نهایت سومین موردی که نسبت مجموعه‌های رهنی و کنارسياه را با آتشکده‌های مهرنرسه مردود می‌سازد، اشارات طبری و بلعمی به احداث سه باغ با سه‌گونه متفاوت از درختان در کنار سه آتشکده از چهار آتشکده در ابروان است؛ براساس نقشه‌های ماهواره‌ای می‌توان دریافت که امروزه مجموعه‌های کنارسياه و رهنی در محدوده جلگه‌ها و آبخوان‌ها قرار نگرفته‌اند که با توجه به نحوه شکل‌گیری سفره‌های آب زیرزمینی و همچنین شواهد باستان‌شناختی مانند وجود آب‌انبار در مجاورت مجموعه رهنی (تصویر ۲- C) می‌توان دریافت که به احتمال فراوان در دوره ساسانی نیز شرایط زمین مناسب و منابع آب کافی، جهت برپایی باغ‌هایی با درختان فراوان که طبق گفته‌های طبری تا چند سده برپا بوده و توسط نوادگان مهرنرسه اداره می‌شده‌اند وجود نداشته است (تصویر B-۱)؛ اما در مورد نظریه واندنبرگ، وی هر پنج آتشکده را در یک محدوده، مکان‌یابی نموده که با گزارش طبری مبنی بر وجود یک آتشکده در جره و چهار آتشکده در ابروان مغایرت دارد. یکی از بناهای معرفی شده توسط واندنبرگ به نام «برچشمه» یا «فراشبند ۳» کاملاً با ساختار چهارطاقی متفاوت است. در مورد چهارطاقی ملک، «دیولافوا» از این چهارطاقی که در مجاورت راه فیروزآباد به فراشبند قرار داشته نگاره‌هایی ارائه داده (دیولافوا، ۱۳۸۵: ۵۰۳)، واندنبرگ و هوف نیز این بنا را مورد مطالعه قرار داده‌اند و چهارطاقی مذکور در سال ۱۳۱۰ ه.ش. در فهرست آثار ملی با شماره ۸۸ به ثبت رسیده (مصطفوی، ۱۳۸۲: ۱۱۵)؛ اما امروزه هیچ اثری از چهارطاقی ملک نیست. واندنبرگ نشانی این چهارطاقی را در ۳ کیلومتری شرق فراشبند، ۱ کیلومتری جنوب کوهسار و ۲ کیلومتری غرب «باغ ملک» بیان کرده و چهارطاقی تل جنگی را نیز در فاصله ۵ کیلومتری جنوب شرقی این بنا ذکر کرده است (Vanden Berghe, 1984: 212). با توجه به تصاویر و ابعاد ارائه شده توسط

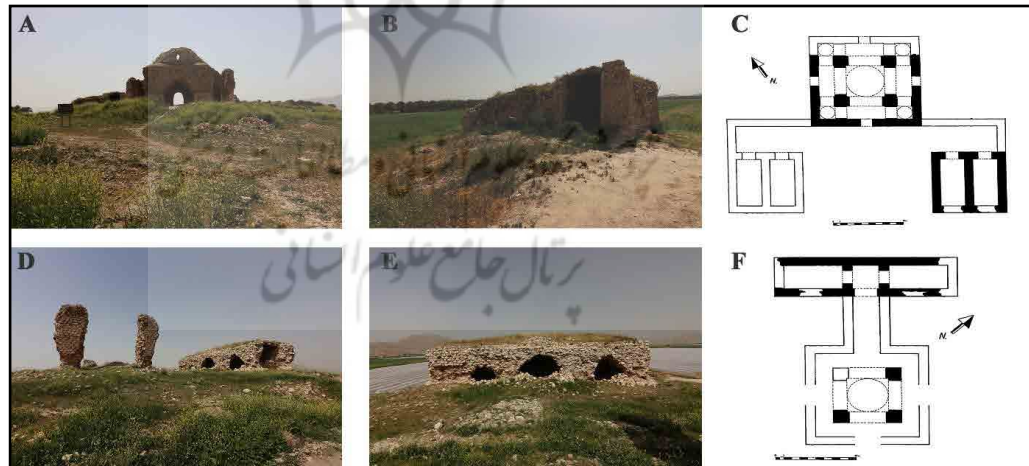
واندنبیگ و همچنین نقشه انتشار یافته توسط هوف از چهارطاقی ملک، می‌توان به این نتیجه رسید که چهارطاقی مذکور حداقل در سه طرف دارای راهروی پیرامونی و احتمالاً دارای فضاهای جانبی دیگری نیز بوده است (Huff, 1975: 246)، (تصویر ۴).

تصویر ۴- A. نمای شرقی چهارطاقی ملک؛ B. نمای غربی چهارطاقی ملک (Vanden Berghe, 1961: Planche XXIX)، C. نقشه چهارطاقی ملک (Huff, 1975: 252)

Fig. 4- A. The Eastern view of Malik ChaharTaqi, B. Western view of Malik ChaharTaqi (VandenBerghe, 1961: Planche XXIX), C. Plan of Malik ChaharTaqi (Huff, 1975: 252).

سومین مورد از آتشکده‌های پیشنهادی واندنبیگ مربوط به چهارطاقی خرما یک بوده که با فهرست نامجو متفاوت است. با وجود آن که امروزه دو جز از چهارطاقی باقی مانده، اما مجموعه‌ای از اتاق‌های مربوط به آتشکده در قسمت شمالی محوطه به خوبی حفظ شده و وجود این فضاهای معماری از نظر نوع قوس‌های به‌کاررفته و فن ساخت کاملاً با فضاهای معماری موجود در تل جنگی قابل مقایسه است.

تصویر ۵- A. نمای شرقی تل جنگی، B. فضاهای معماری جنوب تل جنگی (نگارندگان)، C. نقشه مجموعه تل جنگی (Vanden Berghe, 1961: 183)، D. نمای شرقی چهارطاقی خرما یک، E. فضاهای معماری قسمت شمالی خرما یک (نگارندگان)، F. نقشه چهارطاقی خرما یک (Vanden Berghe, 1961: 186)

Fig. 5- A. Western view of Tall-i Djangi, B. Southern Architectural spaces of Tall-i Djangi (Authors), C. Plan of Tall-i Djangi complex (VandenBerghe, 1961: 183), D. Eastern view of Khurma yak, E. Architectural spaces of the northern part of Khurma yak (Authors), F. Plan of Khurma yak complex (VandenBerghe, 1961: 186).

در رابطه با دو بنای تل جنگی و نقاره‌خانه که در هر دو نظریه مشترک هستند، در فن ساخت چهارطاقی‌ها تفاوت‌هایی وجود دارد که می‌تواند قابل تأمل باشد؛ نخستین تفاوت در جزئیات نقاره‌خانه است که شکلی نامرسوم داشته و دوبه‌دو هم‌سان هستند. همچنین فن ساخت گنبد در چهارطاقی نقاره‌خانه که ابتدا با عقب‌گرد بر روی چهارطاق، یک مربع کوچک‌تر تشکیل شده و سپس گنبد بر روی آن اجرا شده است (تصویر ۶-۱)، کاملاً با گنبد‌های اجرا شده در تل جنگی و ملک که فاقد این عقب‌رفتگی هستند (تصویر ۴-۱ و ۵-۱) متفاوت است؛ بنابراین شاید بتوان در مورد هم‌زمانی یا شباهت فن ساخت نقاره‌خانه و تل جنگی تردید کرد.

تصویر ۶-۱. نمای غربی چهارطاقی نقاره‌خانه؛ B. فضاهای معماری ضلع جنوب‌شرقی نقاره‌خانه (نگارندگان)؛ C. تصویر هوایی محوطه نقاره‌خانه (Google Earth, 2020).

Fig. 6- A. The Western view of Naqqarah-Khanah complex, B. Architectural spaces on the southeast side of Naqqarah-Khanah (Authors), C. Satellite image of Naqqarah-Khanah (Google Earth, 2020).

بنابراین تنها چهارطاقی‌های تل جنگی، خرمایک و ملک را می‌توان براساس مواردی همچون نزدیکی به یک‌دیگر و شباهت در فن ساخت به‌عنوان موارد پیشنهادی جهت آتشکده‌های مهرنسه در نظر گرفت. همچنین محوطه چهارمی که واندنبرگ و نامجو آن را نادیده گرفته‌اند و شاید بتوان آن را آتشکده چهارم مهرنسه در جلگه فراشبند در نظر گرفت، محوطه‌ای است که تحت نام چهارطاقی پیرجیران با شماره ۱۳۷۴۶ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده و با مختصات جغرافیایی «39R609891 E3188465N» در فاصله خط مستقیم ۱۲۶۰ متری شمال شرق تل جنگی قرار دارد. این محوطه که در حال حاضر به‌صورت توده‌ای از آوار بوده با ابعاد ۳۷×۴۳ متر از نظر وسعت قابل مقایسه با محوطه خرمایک است. در حال حاضر می‌توان بقایای طاق‌های فروریخته چهارطاقی را در میان توده آوار مشاهده نمود (تصویر ۷)؛ با این حال، در حال حاضر این محوطه به علت عدم کاوش و پی‌گردی، تنها می‌تواند به‌عنوان یک پیشنهاد جایگزین احتمالی برای آتشکده چهارم مهرنسه در نظر گرفته شود و هیچ‌گونه پافشاری از سوی نگارندگان بر روی آن وجود ندارد.

تصویر ۷-۱. نمای شمالی محوطه پیرجیران؛ B. بقایای طاق فروریخته محوطه؛ C. بقایای دیوار قسمت شرقی محوطه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 7- A. Northern view of Pir-e Jeyran, B. Remains of the collapsed arch of the ChaharTaqi, C. Remains of the eastern wall of Pir-e Jeyran ChaharTaqi (Authors).

در حال حاضر سه بنای ملک، خرمایک و تل جنگی از منظر نقشه مجموعه و فن ساخت، دارای شباهت‌هایی به یک‌دیگر بوده که از این میان می‌توان به وجود حیاط جانبی، راهروی پیرامونی و فضاهای معماری پیرامونی مانند اتاق یا حجره اشاره نمود؛ همچنین این چهارطاقی‌ها دارای فاصله بسیار کمی از هم بوده که حداکثر این فاصله با توجه به مختصات ارائه شده از چهارطاقی ملک به عنوان شمالی‌ترین چهارطاقی تا چهارطاقی خرمایک به عنوان جنوبی‌ترین بنای مورد نظر، به صورت خط مستقیم ۱۰ کیلومتر بوده و دو چهارطاقی دیگر نیز در بین دو اثر فوق قرار دارند. آخرین مورد قابل ذکر قرارگیری سه محوطه پیشنهادی (ملک، تل جنگی و خرمایک) بر روی آبخوان و در جلگه است که کاملاً برای برپایی باغ مناسب بوده و می‌توان با باغ‌های سه‌گانه مهرنرسه تطبیق داد (تصویر ۱-۱). فارغ از آن که کدام یک از چهارطاقی‌ها را می‌توان به آتشکده‌های چهارگانه مهرنرسه منتسب نمود، چنان‌چه نیایشگاه‌هایی که احتمالاً وی در دوران بهرام پنجم برای خود و سه فرزندش بنا نموده را از نوع نیایشگاه‌های مرتبط با آتش «دادگاه» بدانیم، در این صورت می‌توان به این نکته پی برد که آتشکده‌های آتش «دادگاه» یا آتش خانوادگی که حداقل تاکنون براساس منابع مکتوب توانسته‌ایم به دو مورد از آن‌ها در زمان شاپور یکم و بهرام پنجم پی ببریم، می‌تواند دارای ساختارهای پیچیده معماری بوده و به صورت واحد مذهبی مستقلاً در باغ‌ها یا زمین‌های مالک آن ساخته شود. اشاره MHD به موضوع انتخاب دو مرد برای سالاری^{۱۱} دو آتشکده توسط مهرنرسه (Perikhanian, 1997: 312) و همچنین گزارش «بویس» از آتش بندی آتش «دادگاه» موبدی به نام «دستور مهرگان» در خانه زرتشتی متمولی به نام «ارباب جمشید بهمن» در اوایل سده بیستم میلادی (Boyce, 1977: 24)، می‌توان دریافت که طبق یک رسم دیرینه همواره در بین اشراف و افراد متمول زرتشتی، افرادی جهت رفع امورات آتشکده‌ها وجود داشته‌اند که از این رو می‌توان وجود فضاهای معماری الحاقی به چهارطاقی‌های مورد مطالعه در این پژوهش را توجیه نمود. در این صورت می‌توان در کنار فضای معماری ۱۰۴ تل سفیدک حاجی آباد که در آن «آذرنوش» نوعی از فضای مذهبی چلیپایی شکل را یافته (Azarnoush, 1994: 84-87) که با توجه به تعیین کاربری عمارت اربابی محوطه تل سفیدک، احتمالاً در این فضای معماری نیز آتش «دادگاه» جهت امور مذهبی خانوادگی نگه‌داری می‌شده، حداقل دو گونه از نیایشگاه‌های آتش «دادگاه» در دوره ساسانی قابل شناسایی است؛ گوئیه نخست شامل فضاهای معماری مذهبی که به صورت مستقل در زمین‌های مالک بنا می‌شده و می‌توانسته در حد یک چهارطاقی با راهروی پیرامونی و فضاهای معماری جانبی باشد که چهارطاقی‌های جلگه فرشبند به عنوان آتشکده‌های احتمالی متعلق به مهرنرسه نمونه‌ای از این مورد هستند، و گونه دوم که پیش از این توسط آذرنوش مورد شناسایی قرار گرفته و فضاهای معماری به شکل چلیپا بوده و در بافت مسکونی خانه‌های اربابی قابل شناسایی است که نمونه آن فضای معماری ۱۰۴ تل سفیدک است.

نتیجه‌گیری

شوریدگی مذهبی مهرنرسه سبب شد تا علاوه بر احداث بناهای عام‌المنفعه در کوره‌های اردشیرخوره و شاپورخوره، چهار نیایشگاه مذهبی در املاک اجدادی برای خود و سه پسرش برپا سازد که این آتشکده‌ها تا سده‌های نخستین اسلامی نیز توسط وارثان وی اداره می‌شده و این آتشکده‌ها، نیایشگاه‌هایی مرتبط با آتش «دادگاه» بوده‌اند. براساس یافته‌های باستان‌شناسی و نظریات ارائه شده می‌توان بقایای سه چهارطاقی ملک، تل جنگی و خرمایک را برای هم‌سان بودن با یکی از آتشکده چهارگانه متعلق به مهرنرسه و همچنین منطبق‌سازی با اطلاعات ارائه شده در منابع مکتوب تاریخی در نظر گرفت، ضمن آن‌که محوطه پیرجیران را نیز شاید بتوان به عنوان آتشکده چهارم مهرنرسه در ابروان امکان‌سنجی نمود. براساس تطبیق شواهد باستان‌شناختی با

منابع مکتوب می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که در دوره ساسانی نیایشگاه‌های مرتبط با آتش «دادگاه» می‌توانسته بر طبق شرایط مالی و موقعیت اجتماعی برپاکننده آن بسیار باشکوه و دارای موقوفه‌هایی همچون باغات و زمین‌های زراعی باشد که درآمدهای حاصل از آن‌ها جهت یزشن و شادی روان برپاکننده مصرف می‌شده است. همچنین این‌گونه از آتشکده‌ها توسط فردی به عنوان «سالار» یا سرپرست که از جانب برپاکننده آتش انتخاب می‌شدند اداره می‌شده و این مسئولیت قابل انتقال به ورثه آن‌ها نیز بوده است. وجود چنین عنوانی می‌تواند بیانگر این نکته باشد که افراد دیگری نیز در این آتشکده‌های خصوصی خدمت می‌کرده‌اند و بنابراین، این رده از آتشکده‌های خانوادگی نیز می‌توانسته مانند آتشکده‌های مرتبط با آتش‌های «بهرام» و «آدران» دارای پیچیدگی‌های ساختاری از نظر تعداد خدمه باشد. مقایسه این مطالب با شواهد باستان‌شناسی مورد نظر در جنوب غربی فارس که دارای چهارطاقی‌هایی با راهروهای پیرامونی و فضاهای معماری وابسته هستند، به خوبی کیفیت آتشکده‌های آتش «دادگاه» را می‌تواند نمایان سازد. تا پیش از این ساختار مشخصی جهت آتشکده‌های مرتبط با آتش «دادگاه» در دوره ساسانی معرفی نشده بود و تنها شواهد موجود به یافته‌های تل سفیدک مربوط بود که در بافت مسکونی، فضای معماری چلیپایی شکلی به عنوان مکان مذهبی مرتبط با آتش معرفی شده بود. با توجه به مطالب عنوان شده در این پژوهش می‌توان گونه‌هایی از فضاهای معماری مذهبی متعلق به آتش دادگاه را به دو گروه تقسیم نمود؛ گونه نخست شامل فضاهای چلیپایی در بافت مسکونی که احتمالاً دارای تشریفات و موقوفات ساده‌تری بوده‌اند، و گونه دوم، مجموعه‌هایی شامل چهارطاقی و فضاهای معماری وابسته بودند که احتمالاً در میان املاک موقوفی آتشکده شامل باغات و زمین‌های زراعی بنا شده و به افرادی با رتبه‌های بالای اجتماعی در جامعه ساسانی تعلق داشته که آتشکده‌های مهرنسه را می‌توان از این دسته دانست.

پی‌نوشت

۱. از نویسنده نام‌برده، مقاله‌ای نیز با مشخصات زیر منتشر شده است:
نیستانی، جواد؛ نامجو، عباس؛ و موسوی‌کوهرپر، سیدمهدی، (۱۳۹۰). «مکان‌یابی آتشکده‌های چهارگانه مهر نرسی: بررسی آتشکده‌های مسیر بیشاپور-اردشیرخره»، مطالعات باستان‌شناسی، ۳: ۱۸۲-۱۶۳.
۲. به علت تکرار نام «مادیان هزار دادستان» در قسمت‌های مختلف این نوشتار، به اختصار از صورت کوتاه‌شده آن (MHD) استفاده شده است.
۳. در پژوهش پیش‌رو با توجه به اهمیت واژه‌های به‌کاررفته در گزارش طبری، قدیمی‌ترین نسخه موجود از تاریخ طبری که مرجع سایر تحقیقات پس از خود نیز بوده، یعنی نسخه عربی تصحیح شده توسط «نولدکه» (۱۸۸۱-۲) به عنوان نسخه مرجع مورد استفاده قرار گرفته و از ترجمه آلمانی و تعلیقات توسط نولدکه (۱۸۷۹) و ترجمه فارسی نسخه‌ی متعلق به نولدکه توسط «زریاب» (۱۳۸۸)، ترجمه فارسی و تعلیقات توسط «شاپورشه‌بازی» (۱۳۸۹)، ترجمه انگلیسی و تعلیقات توسط «باتوورث» (۱۹۹۹) و ترجمه‌ی فارسی تاریخ طبری توسط «پاینده» (۱۳۶۲) برای مقایسه استفاده شده است.
۴. صورت‌های دیگری نیز از این نام ارائه شده که معروف‌ترین آن‌ها «زروانداد» است؛ به عنوان مثال، نولدکه در ترجمه آلمانی تاریخ طبری از «زروانداد» استفاده کرده است (Nöldeke, 1879: 110).
۵. با این حال، به دلیل این‌که تاکنون شواهدی از تفاوت برگزاری آیین‌های زروانی با زرتشتی‌گری به دست نیامده و همچنین سازه‌های متفاوتی از دو آیین مشاهده نگردیده؛ بنابراین با توجه به نظرات گوناگون در مورد زروان‌گرایی (جلالی‌مقدم، ۱۳۸۴: ۷۴-۶۸)، حتی با قبول زروانی بودن مهرنسه نتایج حاصل از این پژوهش در مورد آتشکده‌های منتسب به او را می‌توان به سایر بناهای مذهبی مشابه ساسانی نیز نسبت داد.
۶. «بویس» نیز در مورد رسیدن زروانداد به عنوان یک اشراف‌زاده به مقام مذهبی ایراد وارد می‌داند (Boyce, 1979: 122).
۷. درحالی‌که به نظر می‌رسد منظور طبری از مکان این آتشکده ناحیه جره باشد (نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۴۱)، شاپورشه‌بازی مکان این آتشکده را در ابروان ذکر می‌کند (شاپورشه‌بازی، ۱۳۸۹: ۱۳۹). با توجه به این‌که طبری در سطرهای پایین‌تر به ابروان می‌پردازد، به نظر می‌رسد که منظور وی از مکان آتشکده معروف به مهرنسیان جره باشد؛ باین وجود حتی اگر گفته شاپورشه‌بازی را صحیح بدانیم، با توجه به ذکر نام آتشکده‌ای که مهرنسه برای خود در ابروان بنا کرده؛ بنابراین صحبت از پنج آتشکده است. برخی از پژوهشگران به اشتباه تعداد آتشکده‌های ذکر شده توسط طبری را چهار آتشکده پنداشته‌اند (به عنوان مثال، ن. ک. به: دوشن‌کیمن، ۱۳۸۵: ۳۵۶؛ ۶۶۲؛ Perikhanian, 1983).
۸. «...وقیل کان من قریه یقال لها ابروان من رستاق دشتبارین من کوره اردشیرخره فابتنی فیه و فی جره من کوه سابور

لاتصل ذلك و دشتبارین ابنیه رفیعہ و اتخذ فیها بیت نار هو باق فیما ذکر الی الیوم وناره توقد الی هذه الغایه یقال لها مهرنرسیان واتخذ بالقرب من ابروان اربع قرى وجعل فی كل واحد منها بیت نار فجعل واحدا منها لنفسه و سماه فراس مرا آور خذایان و تفسیر ذلك اقبلی الی سیدتی علی وجه التعظیم للنار و جعل الآخر لزاونداد و سماه زراوندادان والآخر لکارد و سماه کاردادان والآخر لماجنسس و سماه ماجسنسفان...» (Nöldeke, 1881-2: 870). به‌کاربردن واژه «لنفسه» و استفاده از حرف «ل» در ابتدای اسامی فرزندان، نشانه مالکیت و به معنای «برای» است؛ درحالی‌که در مورد آتشکده جره هیچ عبارتی دال بر مالکیت مهرنرسه بیان نشده که این می‌تواند نشانه وقف عمومی این آتشکده باشد؛ با این حال، به نظر می‌رسد «باثورت» در ترجمه انگلیسی خود به اشتباه بیان کرده که مهرنرسه آتشکده جره را برای خود ساخته است (Bosworth, 1999: 105).

۹. درباره زمان موردنظر طبری تردید وجود دارد، به طوری که مشخص نیست زمان موردنظر او، معاصر خود است یا هم عصر منبع مورد استفاده وی (نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۴۱؛ ۱۹۴۱: ۲۷۸؛ Christensen, 1944: 278; Bosworth, 1999: 105); با این حال «هرتسفلد» اعتقاد دارد که احتمالاً منبع مورد استفاده طبری «ابن مقفع» بوده (Herzfeld, 1935: 92-93) و شاپور شهبازی منبع این قسمت را «ابوجعفر زراتشت المتوکل» دانسته و زمان مورد اشاره طبری را در حدود ۸۴۰ م. برآورد می‌کند (شاپور شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۵۶-۴۵۵).
۱۰. ترجمه برخی از پژوهشگران از کتیبه «شاپور» در کعبه زرتشت این تصور را پدید می‌آورد که شاپور نام آتش‌های بهرام را ذکر می‌کند که این تحلیل نمی‌تواند صحیح باشد (به عنوان مثال، ن. ک. به: اکبرزاده، ۱۳۸۲: ۴۳).
۱۱. «سالاری» به معنای شخصی است که براساس توافق متولی امری اعم از خانواده، آتشکده و غیره می‌گردد. این شخص براساس همین توافق در آن امر امین و مورد اعتماد قرار می‌گیرد تا امور مربوطه را پیش ببرد (عریان، ۱۳۹۳: ۱۳۷).

کتابنامه

- اکبرزاده، داریوش، (۱۳۸۲). کتیبه‌های پهلوی اشکانی. دفتر دوم، تهران: پایزنه.
- اون‌والا، ارواد مانوکجی روستمچی، (۱۹۲۲). روایات داراب هرمزدیار. جلد اول، بمبئی.
- آذرگشسب، اردشیر، (۱۳۵۳). آتش در ایران باستان. تهران: اختر شمال.
- بلعمی، ابوعلی محمد، (۱۳۷۶). تاریخ بلعمی. جلد اول، تهران: سروش.
- بویس، مری، (۱۳۸۹). دیانت زرتشتی در دوران متأخر. ترجمه فریدون وهمن، تهران: ثالث، چاپ دوم.
- تفضلی، احمد، (۱۳۸۶). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. تهران: سخن، چاپ پنجم.
- تفضلی، احمد، (۱۳۹۸). «آتشکده». مقالات احمد تفضلی، به کوشش: ژاله آموزگار، تهران: توس: ۲۶۳-۲۶۰
- جلالی مقدم، مسعود، (۱۳۸۴). آئین زروانی. تهران: امیرکبیر.
- دابو، خورشید، (۱۳۵۸). دانستی‌های آئینی زرتشتی. ترجمه رشید شهردان، تهران: فروهر.
- دوشن‌گیمن، ژاک، (۱۳۸۵). دین ایران باستان. ترجمه رؤیا منجم، تهران: نشر علم، چاپ دوم.
- دیولافوا، مادام ژان، (۱۳۸۵). ایران کده و شوش. ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران، چاپ هفتم.
- رضوانی، حسن، (۱۳۸۴). «پرونده ثبتی آتشکده شیان». کرمانشاه: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمانشاه (منتشر نشده).
- زهر، آرسی، (۱۳۸۷). زروان یا معمای زرتشتی‌گری. ترجمه تیمور قادری، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- شاپور شهبازی، علیرضا، (۱۳۸۹). تاریخ ساسانیان. تهران: نشر دانشگاهی.
- شهردان، رشید، (۱۳۴۶). پرستشگاه زرتشتیان. بمبئی.
- طبری، محمد جریر، (۱۳۶۲). تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد دوم، تهران: اساطیر، چاپ دوم.
- عریان، سعید، (۱۳۹۳). فرخ مرد بهرامان مادیان هزار دادستان. تهران: علمی، چاپ دوم.
- گذار، آندره، (۱۳۸۷). آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، جلد یکم، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ پنجم.
- مصطفوی، محمد تقی، (۱۳۸۱). «آتشکده‌های پارس». مجموعه مقالات محمد تقی مصطفوی، جلد یکم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی: ۲۶۰-۲۴۹.

- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۸۲). اقلیم پارس. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ سوم.
- نامجو، عباس، (۱۳۹۲). بناهای چهارتاقی ایران. تهران: جهاد دانشگاهی.
- نولدکه، تئودور، (۱۳۸۸). تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان. ترجمه عباس زریاب، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ سوم.
- نیستانی، جواد؛ نامجو عباس؛ و موسوی کوهپر، سیدمهدی، (۱۳۹۰). «مکان یابی آتشکده‌های چهارگانه مهر نرسی: بررسی آتشکده‌های مسیر بیشابور-اردشیرخُره». مطالعات باستان‌شناسی، شماره ۳: ۱۸۲-۱۶۳.
- ویدن‌گرن، گئو، (۱۳۷۷). دین‌های ایران. ترجمه منوچهر فرهنگ، تهران: آگاهان ایده.
- هوف، دیتریش، (۱۳۶۶). «گنبدها در معماری اسلامی». در: معماری ایران، به‌کوشش: محمدیوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی: ۳۹۷-۴۱۴.
- یعقوبی، احمدبن ابی یعقوب، (۱۳۷۴). تاریخ یعقوبی. ترجمه محمدابراهیم آیتی، جلد اول، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ هفتم.

- Akbarzadeh, D., (2003). *Parthian Inscriptions*. Vol 2, Tehran: Pazineh.
- Azargoshasb, A., (1974). *Fire in Ancient Iran*. Akhtar-e Shomal.
- Azarnoush, M., (1994). *The Sasanian Manor House at Hajiabad*. Iran: Le lettere.
- Balami, A. M., (1997). *History of Balami*. Vol 1, Tehran: Soroush.
- Bosworth, C.E. ed., (1999). *The History of Al-Tabari: The Sasanids, the Lakhmids, and Yemen*, SUNY Press.
- Boyce, M., (1968). "On the sacred fires of the Zoroastrians". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 31(1): 52-68.
- Boyce, M., (1977). *A Persian stronghold of Zoroastrianism*. Oxford: Clarendon Press.
- Boyce, M., (1979). *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Boyce, M., (2010). *Zoroastrian religion in modern times*. tr by: F. Vahman, Tehran: Thaleth.
- Chaumont, M. L., (1973). "Chiliarque et Curopalate a la Cour des Sassanides". *Iranica antiqua*, 10: 139-165.
- Christensen, A., (1944). *L'Iran sous les Sassanides*. Otto Zeller.
- Dabou, K., (1979). *Danestanihayeh Aeeni Zartoshti*. tr by: R. Shahmardan, Tehran: Farawaher.
- Daryae, T., (2012). "MEHR-NARSEH", <http://www.iranicaonline.org/articles/mehr-narseh>.
- Daryae, T., (2004). *The Fall of Sasanians*. tr by: M. Ettehadieh & F. Amirkhani, Tehran: Tarikh-e Iran.
- Dialafua, M. J., (2006). *Iran Kaldeh Shoush*. tr by: A.M. Farahwashi, Tehran: University of Tehran.
- Dignas, B. & Winter, E., (2007). *Rome and Persia in late antiquity: neighbours and rivals*. Cambridge University Press.

- Duchesne-Guillemin, J., (2006). *Religion of ancient Iran*. tr by: R. Monajem, Tehran: Elm.
- Frye, R. N., (1984). *The history of ancient Iran*. CH Beck.
- Godard, A., (1998). *Athar-e Iran*. tr by: A. Sarvghad Moghadam, Mashahd.
- Gyselen, R. (2008). *Great-Commander (Vuzurg-faramadār) and Court Counsellor (dar-andarzbed) in the Sasanian Empire (224-651): The Sigillographic Evidence*. Rome.
- Hashemi, H. et al., (2011). "The Demon House Square Dome, a Newly-Discovered Sassanian Fire Temple". *The Monthly Scientific Journal of Bagh- E Nazar*, 7(15): 79-92.
- Henning, W. B., (1954). *The inscription of Firuzabad*. Verlag nicht ermittelbar.
- Herzfeld, E., (1935). *Archaeological history of Iran*. British Academy.
- Huff, D., (1975). "Sassanian Chahr Taqs in Fars". In: Bagherzadeh, F. (ed.), *Proceedings of the 2rd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*, A Publication of the Iranian Centre for Archaeological Research, Tehran: 243-254.
- Huff, D., (1987). "Domes in Islamic Architecture". *Iran Architecture*, Tehran: 414-397.
- Ibn-e Huqal, (1992). *Surat Al-Arz*. Beyrout.
- Istakhri, A., (1994). *Al-Masalek-al-Mamalek*. tr by: M.A.A Taštari, Tehran.
- Jalali Moghadam, M., (2005). *Religion of Zurvanism*. Tehran: Amirkabir.
- Lieu, S. N. & Greatrex, G., (2002). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*. Part II, AD 363-630: a Narrative Sourcebook, London, Routledge.
- Lukonin, V. G., (1983). "Political, Social and Administrative Institution: Taxes and Trade". E. Yarshater, (ed.), *CHI*, III (2): 681-746.
- Maricq, A., (1958). "Classica et Orientalia: 5. Res Gestae Divi Saporis". *Syria*, 35: 295-360.
- Miri, N., (2012). *Historical Geography of Fars during the Sasanian Period*. e-Sasanika.
- Modi, J. J., (1922). *The Religious ceremonies and customs of the Parsees*. Bombay: British India Press.
- Mostafavi, M. T, (2002). *Pars Fire Temple*. Vol 1. Tehran.
- Mostafavi, M. T, (2003). *Eqlim-e Pars*. Tehran.
- Namjoo, A., (2011). "Locating Archaeological Sassanid Firetemples According to The Historical & Aeographicall Text from 3rd to 9th century A.H". Phd Theses, Tarbiat Modares University.
- Neusner, J., (1970). *A history of the jews in babylonia v. later sasanian times*, Brill Archive.
- Neyestani, J.; Namjoo, A. & Mousavi Kouhpar, M., (2011). "Location of Fourfold Fire Temples of Mihr Narseh (A Study of Fire Temples along Bishapour-Ardashir Khorrah Route)". *Journal of Archaeological Studies*, 3(1): 159-176.
- Nöldeke, T., (1879). *Geschichte Der Perser und Araber zur zeit der Sasaniden*, Leyden: E. J. Brill.

- Nöldeke, T., (1881-2). *Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir At-Tabari*. M. J. De Goeje (Ed), E. J. Brill.
- Noldeke, T., (2009). *History of the Persians and Arabs in the Sasanid Period*. tr by: A. Zaryab, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Oryan, S., (2014). *Madayan e Hezar Dadestan*. Tehran: Elmi.
- Perikhanian, A., (1983). "Iranian society and law". E. Yarshater, (ed.), *CHI*, III (2): 627-80.
- Perikhanian, A., (1997). *The Book of a Thousand Judgements (A Sasanian Law-book)*. New York: Mazda Publishers.
- Razi, H., (2006). *Vandidad*. Tehran: Behjat.
- Rezvani, H., (2005). *Record File of Shian Firetemple*. Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Iran, Kermanshah.
- Russell, J. R., (1987). *Zoroastrianism in Armenia*. Harvard University.
- Sanjana, D. D. P., (1895). *Vendidad*. Bombay: Education Societys Steam Press.
- Schippmann, K., (1971). *Die iranischen Feuerheiligtümer*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Shahmardan, R., (1967). *Temple of Zoroastrians*. Bombay.
- Shaki, M., (1984). *A Few Unrecognized Middle Persian Terms and Phrases*. Peeters.
- Shapour Shahbazi, A., (2010). *History of Sassanian*. Tehran: Nashr-e Daneshgahi.
- Shayegan, R., (2003). "HAZĀRBED". *Iranica*, 12 (1): 93-95.
- Sprengling, M., (1953). *Third Century Iran: Sapor and Kartir*. Chicago: The Institute.
- Tabari, M. J., (1983). *History of Tabari*. tr by: A. Payandeh, Vol 2, Tehran: Asatir.
- Tafazzoli, A., (2007). *Iranian Literature History in Pre-Islamic*. Tehran: Sokhan.
- Tafazzoli, A., (2019). *Fire Temple*. Ahmad Tafazzoli Articles, By Zh. Amouzegar, Tehran: Toos.
- Unvala, E. M. R., (1922). *Persian Revayat of Darab Hormozdyar*. Vol 1, Bombay.
- VandenBerghe, L., (1961). "Récentes découvertes de monuments sassanides dans le Fars". *Iranica Antiqua*, 1: 163-200.
- Widengren, G., (1998). *Les Religions de l'Iran*. tr by: M. Farhang, Tehran: Agahan-e Dideh.
- Wikander, S., (1946). *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*. Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis.
- Yaghoubi, A., (1987). *Yaghoubi history*. tr by: M.E. Ayati, Tehran: Elmi Farhangi.
- Zaehner, R.C., (2008). *Zurvan: a Zoroastrian dilemma*. tr by: T. Ghaderi, Tehran: Amirkabir.